

Спартанський поліс в архаїчну епоху З циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята

Віктор СТАВНЮК

«Архаїчна революція» знаменувала собою утворення античної полісної цивілізації. Світ сотень суверенних громадянських общин-полісів являв собою строка-ту палітру соціального, політичного, економічного та культурного (у найширшому значенні цих термінів) життя. Кожен з них по своєму втілював спільне для всіх полісне начало, проте стародавня Спарта вирізнялася з-поміж них. Зорієнтована на воєнний лад, з жорсткою регламентованою моделлю поведінки всіх її громадян, надійно ізольована від навколишнього світу, вона здавна заслужила славу наймогутнішого і водночас найзагадковішого полісу античної Еллади.

1. Утворення спартанського полісу

Спартанський поліс виник на території Лакедемона (Лаконіки) — області на півдні Пелопоннеського півострова, в долині річки Еврот. З півночі вона замикається високим нагір'ям Центрального Пелопоннесу, яке відділяє її від Арголіди та Аркадії. На заході Лаконіка обмежена гірським хребтом Тайгету, за яким пролягає велика й родюча низина Мессенії, а на сході — невисокими горами Парнону. Обидві ці гірські гряди спускаються на півдні до моря, обмежуючи собою Лаконську затоку: Тайгет завершується мисом Тенар, а Парнон — мисом Малея.

Археологічні дослідження на території Лаконіки виявили залишків споруд, що датуються мікенськими часами. Особливо відомим є так званий Менелайон — резиденція легендарного гомерівського героя Менелая, загальна площа якого становить понад 300 кв. м. Залишки споруд тієї ж доби віднайдено й у Аміклах, які, очевидно, відігравали тоді роль

культового центру. На території самої Спарті жодних споруд мікенської епохи до сьогодні не виявлено, і археологічні дані дають підстави вважати, що вона виникла не раніше XI ст., у X чи навіть IX ст. до н. е., в результаті зусиль прийшлих дорійських племен. Їх прихід у Пелопоннес звичайно пов'язується з так званим «поверненням Гераклідів».

За легендарною традицією, син Геракла Гілл, вигнаний після смерті свого батька з Тірінфу царем Мікен Еврісфеем, став згодом царем одного з трьох дорійських племен. І після смерті Еврісфея вирушив з дорійським військом у Пелопоннес, щоб відвоювати собі владу над Арголідою. Проте похід цей виявився невдалим: трон Мікен захопив Атрей — син Пелопа і батько Агамемнона, а сам Гілл був убитий у поединку з аркадським героєм Ехемом. За умовами поединку, Геракліди могли повернутися в Арголіду лише в разі перемоги Гілла; коли ж перемога дістанеться Ехему, вони мусять відійти на північ і протягом ста років не будуть робити нових спроб щодо повернення. Отже, смерть Гілла змусила Гераклідів повернутися в Дориду, а в Арголіді, у Мікенах, розпочалася усобиця між Атреєм та його братом Фіестом. При Агамемноні, синові Атрея, відбувся похід на Трою, а ще через вісімдесят років після Троянської війни Геракліди, за свідченнями (в тому числі й Фукідіда), дійсно повернулися у Пелопоннес. Залежно від датування війни ці події можуть бути датовані кінцем XIII чи XII ст. до н. е., що цілком узгоджується з іншими джерелами, в тому числі й археологічними.

Ще через щонайменше сто років відбулося вторгнення дорійців у Лаконіку та заснування на середній течії Евроту, в

стратегічно важливій, найширшій частині долини — Спарті, резиденції Гераклідів. Вона являла собою сукупність п'яти поселень сільського типу, так званих ком, які, очевидно, утворилися в результаті зселення трьох родових філ. Таким чином, в основі виникнення Спарті також знаходилася певна подібність сіноїкізму, що, як ми пам'ятаємо, є необхідним і, часто, першим кроком до створення громадської общини-полісу.

З виникненням Спарті різко прискорився внутрішній розвиток суспільства. Цьому суттєво сприяло й оточення, в якому опинилася община спартіатів. Завоювання дорійцями важкодоступної долини виявилось процесом тривалим і поступовим. Геродот повідомляє, що у цьому їм довелося конкурувати з так званими мініями — переселенцями з острова Лемнос, які також прагнули осісти в Лаконіці. Результатом напруженої боротьби стало виселення переможених мініїв на острові Фера, де їх присутність у пізніші часи засвідчена двома архаїчними написами. Доля ж місцевого, ахейського населення виявилася іншою: частково воно було винищене, частково — витіснене з Лаконіки, а частково — асимільоване общинами переможців чи поневолене ними. За свідченнями історика IV ст. до н. е. Ефора, фрагменти «Всесвітньої історії» якого дійшли до нас у передачі Страбона, всі навколишні жителі, періюки (від грецького: пере — навколо, ойке — мешкаю) підкорялися спартанцям, але при цьому користувалися спільними законами, брали участь у вирішенні полісних справ і могли обіймати відповідні посади. Лише згодом, за другого чи третього покоління пришельців, було проведено розмежування між

власне спартіатами та іншими жителями Лаконіки. За свідченнями того ж Ефора, цар Агіс позбавив переікв рівності в правах і повелів їм сплачувати Спарті данину. Основна маса навколишнього населення (переікв) підкорилася цьому наказу, частина ж, згідно з переказами, вчинила опір, за що була поневолена спартіатами і перетворена на ілотів. За іншими свідченнями, ілотія утворювалася поступово, паралельно із захопленнями Лаконіки та Мессенії, і остаточно сформувалася лише в кінці VII ст. до н. е. Тим самим було зроблено ще один крок до утворення замкнутої общини спартіатів — громадян полісу, які би протистояли всім неполітам — переікам і, особливо, ілотам.

Поліс уже за своєю природою орієнтується проти зовнішнього світу. Фактор протилежності інтересів общинників-політів усім навколишнім общинам, племенам, народам завжди сприяв внутрішній консолідації полісного колективу, його самоідентифікації, підвищенню самоусвідомлення. Для Спарті ж (з погляду нате, що потенційний ворог (ілоти) чи, принаймні, суперник (переіки) перебував у безпосередній близькості, у самій Лаконіці) цей фактор справляв особливо суттєвий вплив. Під його дією спартіати порівняно швидко дійшли розуміння необхідності консолідації та подолання внутрішніх смут, у смугу яких, подібно до інших грецьких общин кінця гомеровського періоду, вступила і Спарта. Такі авторитетні історики, як Фулідід та Геродот, а за ними й низка більш пізніх авторів, цілком певно говорять про довгий період внутрішніх хвилювань, нестабільності та беззаконня — аномії чи какономії, — що тривав у Спарті аж до кінця IX — поч. VIII ст. до н. е. Очевидно, їх природа також знаходилася у кризі патріархального, родового ладу, в умовах якого перебували дорійські племена. Проявом цієї кризи і водночас однією з найважливіших причин внутрішньої анархії та смуті була глибока майнова диференціація, яка

підривала єдність спартанської общини. Плутарх, спираючись на сталу, віковичну традицію, так описує стан, в якому знаходилася Спарта: «Майнова нерівність була жахливою: маса жебраків та бідняків загрожувала небезпекою полісу, тоді як багатство було в руках у небагатьох». Основну масу цих «небагатьох» становили, очевидно, представники старої родової знаті і, зокрема, численні родичі царських сімей — нащадки Гераклідів та асимільованої пришельцями місцевої, ахейської знаті, про свавілля яких неодноразово згадується у джерелах. Спробою подолання протилежності між демосом та знаттю, між багатими та бідними й стали перетворення кінця IX — початку VIII ст. до н. е. Очевидно, саме з них і розпочинається проведення першопочаткової законодавчої реформи, кінцевим результатом якої стало подолання кризи, досягнення суспільного компромісу, консолідація общини чи, точніше, відновлення її у новій, вищій якості — общини-держави, громадянської общини, спартанського полісу.

В античних джерелах процес формування спартанського полісу звичайно розглядається як практично одномоментне реформування всіх сфер суспільного життя, підкорене раціональному, чітко вивіреному, логічному плану. Як уже говорилося, історична традиція приписує це реформування навілгендарному законодавцю Лікургу, про якого навіть у античну добу, за словами Плутарха, не існувало жодного вірогідного оповідання. Якщо ж підсумувати свідчення, розкидані у творах Ксенофонта, Арістотеля, Страбона і особливо — у біографії Лікурга, написаної Плутархом, то життя спартанського законодавця можна звести до декількох основних моментів.

Нашадок Геракла в одинадцятім коліні, він після смерті свого старшого брата став опікуном новонародженого племінника Харілая. Звинувачений у зазіханні на царську владу, для того, щоб відвести від себе несправедливі підозри, а від Харілая — не-

безпеку замаху, Лікург покидає Спарту і подорожує по всій ойкумені у пошуках найкращого державного устрою. Під час подорожж Лікург відвідує острів Крит, де ознайомлюється з місцевими законами; Єгипет, у якому йому особливо припала до вподоби кастова система розподілу суспільства, та Азію, в іонійських полісах якої він зустрівся з Гомером і навіть, нібито, першим з матерікових греків переписав його поеми. За вже зовсім фантастичними твердженнями, Лікург відвідав також Індію, де розмовляв із гімнософістами; Африку та Іспанію, після чого, збагачений досвідом і на прохання спартанців повернувся в Лакедемон, що продовжував перебувати у стані смуту та внутрішнього розбрату. Для проведення своїх перетворень Лікург перш за все подбав про їх, так би мовити, ідеологічне забезпечення: він умовив переселитися у Спарту талановитого та шанованого критського поета Фалета, який переслідувався ті ж самі цілі, що й законодавець — у своїх віршах, як пише Плутарх, Фалет бажав пробудити любов до порядку та згоди. Ще дівішою виявилася підтримка починань Лікурга оракулом бога Аполлона — дельфійська піфія вітала його як «улюбленця богів» та обіцяла йому найкращі закони для влаштування спартанського полісу. Спираючись на авторитет святилища Аполлона, Лікург проводить свої реформи — конституція, дарована ням спартіатам, була викладена у вигляді своєрідних висловів божества, ретр, які в пізніші часи ретельно зберігалися у Спарті. Після ж цього, побачивши, що нові закони вкоренилися у суспільстві, він скликав народні збори, заявив про свій намір відвідати Дельфи і взяв з народу клятву: нічого не змінювати у полісному устрої до його повернення в Спарту. Оракул Аполлона підтвердив корисність проведених реформ — за пророцтвом піфії, поліс буде знаходитися на вершині слави, поки залишатиметься вірним даним йому законам. Щоб зв'язати народ клятвою, Лікург не повернув-

ся у Спарту — він звелів записати оракул, відправив його в Лакедемон, а сам, перебуваючи в апогеї слави, уморивши себе голодом, добровільно пішов з життя; його попіл було розвіяно над морем, щоб ніхто не сказав, перевізши прах у Спарту, що Лікург повернувся]

Протягом п'ятиста років, за свідченням античних джерел, устрій, дарований Спарті Лікургом, залишався без змін. Користуючись найкращими законами, Спарта стала найсильнішим полісом Еллади, а Лікургу спорудили храм і щорічно приносили жертви як божеству.

Таким чином, вся антична традиція славу першопочаткового устрою Спарті приписує одному законодавцю — Лікургу. З його іменем пов'язується проведення реформ та створення найважливіших полісних інститутів: наділення землею всіх спартиатів та залежних від них періеків; сформування ілотії; розподіл усіх громадян на спеціальні товариства — сіссії; створення системи органів влади, уособлюваної народними зборами, радою старійшин та царями; введення особливого, спартанського виховання; ліквідація майнового розшарування, заборона розкоші та багатства; зрештою — утворення «общини рівних», з регламентацією всього життя спартиатів, суворим контролем за ними, ізоляцією від навколишнього світу; словом, все те, що визначається терміном «Лікургові устрій».

У нові часи довкола Лікурга та його діяльності розгорнулася дискусія її початок припадає ще на ХІХ ст., піку свого вона досягла в 1910—1920-х роках і не припиняється фактично й донині. Багато вчених — за Лікурга, проте значна частина дослідників займає скептичну позицію стосовно античної традиції: у Лікургові вбачають лише героя штучно сконструйованої легенди, суто міфологічний персонаж чи навіть божество, культ якого був поширений в Лакедемоні в історичні часи. На користь таких висновків наводиться зокрема той факт, що в ранніх античних дже-

релах Лікург не згадується або згадки дуже скупи; лише починаючи з таких авторів, як Ефор, Ксенофонт, Арістотель і Плутарх, особистість спартанського законодавця набуває більш реальних та яскравих рис.

Піддається сумніву й одномоментність реформування спартанського суспільства, тим паче — сформування «Лікургового устрою» в кінці ІХ — на початку VIII ст. до н. е., в часи, до яких традиція відносить діяльність Лікурга. На думку багатьох учених, «Лікургові устрій» в його основних рисах сформувався в результаті або стихійної реакції общини на виклик історичного моменту, її саморегулювання, або ж у результаті творчих зусиль декількох поколінь не завжди відомих нам реформаторів; завершується цей процес не раніше кінця VII—VI ст. до н. е., а дотого Спарта суттєво нічим не відрізнялася від інших грецьких общин. Навіть більше того — з VIII по VI ст. до н. е. включно вона може вважатися одним із провідних культурних та економічних центрів усієї Еллади.

Дійсно так (це впливає з писемних джерел): у цей час ще повністю відкрита для культурного впливу зовні, Спарта стає справжньою Меккою для знаменитих чужоземців. Терпандр з острова Лесбос, який канонізував музичній практиці семиструнну кіфару, започаткував тут школу для спартанських співаків та музикантів. Уже відомий нам Фалет з острова Крит був творцем хорових пісень-пеанів, виконуваних чоловічими та жіночими хорами на честь особливо шанованого в Спарті Аполлона. У другій половині VII ст. до н. е. сюди ж переселився і Алкман — ліричний поет із Сард, який прославився своїми парфеніями — хоровими піснями, написаними спеціально для дівочих хорів, а крім того, в Спарті архаїчної доби розквітала творчість таких відомих поетів, як Полімест із Колофона, Сакад із Аргоса, Ксенофонт із Локр та Стесіхор із Гімери. Недавно, отже, що за Спартою закріпилася слава «поліса прекрасних хорів».

Кінець VII—VI ст. до н. е. ознаменувався в Спарті й особливо інтенсивним будівництвом. За свідченням Павсанія, сюди з малоазійського полісу Магнесії переселився зі своєю майстернею один з найкращих зодчих того часу — Бафіл, який створив статую й трон бога Аполлона в Аміклах. Портик Скіада вбудував інший переселенець — майстер Феодор із острова Самос, а храм Афіни Міднодомної (названий так, тому що його стіни й дах були прикрашені мідними та бронзовими барельєфами) — вже місцевим зодчим та поетом Гітіадам.

Про сплеск енергії спартиатів свідчить і той факт, що вони у проміжку з 720 по 576 рр. до н. е. склали більше половини олімпіоніків, переможців Олімпійських ігор — 46 чоловік з 81.

Зрештою, порівняно високий розвиток Спарті у VII—VI ст. до н. е. підтверджують і археологічні дослідження. У 1906—1910 рр. англійська експедиція під керівництвом Р. Даукінса обстежила один з найдавніших спартанських храмів — святилище Артеміди Орфіїна березі Евроту. Там у числі знахідок було виявлено фігурки жінки з дорогого на той час свинцю, прекрасні зразки розписної кераміки, яка не поступалася своєю якістю коринфським та афінським виробам, унікальні теракотові маски, різноманітні предмети, виготовлені з бронзи, золота, бурштину та слонової кістки.

Про що ж свідчать наведені вище факти? Звичайно, першим і найбільш очевидним є висновок про те, що Спарта VIII—VI ст. до н. е. аж ніяк не була тією похмурою, з примітивним побутом, тотальним контролем та регламентацією «общиною рівних», якою її знали елліни класичної доби. Звідси можна зробити й наступний висновок: до кінця VII чи навіть до VI ст. до н. е. ще не вступив у дію «Лікургові устрій», внаслідок якого пройде консервація та навіть затухання всіх сфер суспільно-політичного життя. Проте ці факти не менш переконливо свідчать і про те, що Спарта на цей час не могла бути й

2007. — №8

ТЕМА РОКУ: «ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ»

несформованою, дополісною, догромадянською общиною; історія не знає прикладів, щоб до примітивних суспільств звідусюди стягувалися найкращі творчі сили. Таким чином, найбільш переконливим видається такий висновок: в епоху, яка розглядається, Спарта вже перетворилася на справжній античний поліс, оформлений у своїх основних рисах завдяки реформам кінця IX — початку VIII ст. до н. е. Норми «Ліхургового устрою», спрямованого на утворення «общини рівних», у суттєвих рисах могли бути запроваджені тоді ж. Проте ефект від впровадження «Ліхургового устрою» не був і не міг бути моментальним. З писемних джерел відомо, що вже після впровадження Лікургом перших законів у Спарті виникла стійка опозиція щодо них, яка вдавдалася часто до насильства — під час одного з її виступів законодавець навіть втратив око... Мусив пройти певний час, поки не з'явилися нові, виховані в новому дусі покоління спартіатів; мав статися новий поштовх, який би примусив Спарту подумати про подальшу консолідацію громадянської общини; потрібно було віднайти новий механізм, який би забезпечив дієве впровадження в життя принципів, закладених Лікургом для такої консолідації общини у його конституції. Таким поштовхом і стало нове загострення внутрішньополітичної ситуації у Спарті під час другої Мессенської війни, а механізмом — ефорат, зростання впливу якого сталося тоді ж.

Як у античних джерелах, так і в новій історіографії майже одностайною є думка про те, що Мессенські війни стали вирішальним, поворотним пунктом усєї спартанської історії. Оволодіння долиною Евроту не змогло радикально вирішити аграрну проблему — надто обмеженими виявилися площі родючої землі в Лаконії. Сформований у кінці IX — напоч. VIII ст. до н. е. полісний устрій передбачав безпосередній зв'язок громадянина із землею: без земельного клера общинник не міг вважатися пов-

ноправним політом. Таким чином, вже сам факт перетворення Спарті на поліс передбачав необхідність інтенсивних пошуків втамування земельного голоду, який тепер почав відчуватися безземельними та малоземельними общинниками особливо гостро. Виходом із цієї ситуації могла стати колонізація — як і для інших ранньогрецьких полісів. Очевидно, певні кроки у цьому напрямку Спарта намагалася робити й раніше. За свідченнями Геродота, разом з уже згадуваними мініями на острові Ферависелилася й частина спартіатів. Відомі й спроби Спарті закріпитися на острові Кіфера, причому їй довелося вступити в гостру конкуренцію з іншими общинами. Проте основною для Спарті стала колонізація внутрішня, у формі відвоювання сусідських родючих земель, територіальної експансії, під час та в результаті здійснення якої остаточно й укоренилися норми «Лікургового устрою».

Перші спроби Спарті вийти за межі Лаконіки наштовхнулися на рішучий опір її північних сусідів — Тегей в Аркадії та Аргосу в Арголіді. Незважаючи на всі зусилля, там Спарта не зуміла досягти суттєвих результатів. Експедиція проти Тегей, панування над якою нібито обіцяв спартіатам дельфійський оракул, закінчилася цілковитою катастрофою — у кайдани, які захопили із собою самовпевнені завойовники, закували після нищівної поразки їх самих.

Зовсім іншими виявилися результати спартанської експансії на західному напрямку. Мессенія, яка знаходилася за горами Тайгету, не змогла протистояти завойовникам, незважаючи на відчайдушний опір, перша Мессенська війна (743—723 рр. до н. е.) завершилася перемогою спартіатів. Мету цієї війни лаконічно сформулював спартанський цар Полідор, який заявив: «Іду на неподілені землі!». Очевидно, після її завершення частина землі дійсно була розподілена між спартіатами. Проте більша частина — за мессенцями, яких переможиці зобов'язали сплачувати

данину, що сягала половини щорічного врожаю. Проте для задоволення потреб спартанської общини цього виявилось замало. Як свідчить Арістотель, посилючись на спартанського поета VII ст. до н. е. Тірея, під час війни у Спарті знову почали висувати вимоги переділу земель, які супроводжувалися загостренням внутрішньополітичної ситуації та смутами. За свідченням уже іншого джерела, наприкінці війни повстали в Спарті так звані парфенії — діти спартіаток, народжені ними за час відсутності їхніх чоловіків, зайнятих бойовими діями проти мессенців. З великими труднощами це повстання вдалося придушити. Парфенії змушені були покинути Лаконіку та переселитися до Італії, де заснували колонію Тарент. Проте внутрішні смути в Спарті цим не вичерпалися. На зростання внутрішньої напруги після першої Мессенської війни може вказувати факт впровадження у кінці VIII ст. до н. е. царем Феопомпом нового політичного органу — колегії п'яти ефорів. Очевидно, вони обиралися від п'яти спартанських ком, що може розглядатися як певна спроба пошуків суспільно-політичного компромісу.

У такій ситуації проти спартанського панування повстали мессенці. Розпочалася друга Мессенська війна (друга половина VII ст. до н. е.), яка виявилася не менш тривалою та напруженою, ніж перша. Повстання розпочалося на півночі Мессенії, у районі Анданії. На чолі повсталих стояв цар Арістомен із роду Евпітідів, а підтримували їх общини Аркадії, Еліди та Аргосу. Протягом перших років спартіади зазнали поразок. Табори мессенців, розташовані на горах Ейра та Ітома, були самою природою добре укріплені й фактично неприступні. Лише через відхід від мессенців їхніх союзників спартіатам удалося, зрештою, переломити хід війни. У вирішальній битві біля «Великого рову» на дев'ятому році війни мессенців було розбито. Залишалося лише одне вогнище повстан-

ня — на горі Ейра. Там месенці трималися впродовж одинадцяти років і здалися тільки на умовах вільного виходу за межі Мессенії. Частина з них оселилася у Південній Італії, на острові Сицилія, де вони заселили Занклу (Мессену), а цар Арістомен, захопивши під кронами мирту й тису на горі Ітомі священні символи своєї батьківщини, знайшов собі притулок на острові Родос. Більша ж частина, очевидно, або загинула в боях, або ж попала у залежність від Спарти. Жителі двох великих месенських рівнин були перетворені на ілотів і разом з клерами, до яких вони були прикріплені, розподілені серед спартиатів. Населення ж гірських крайніх територій отримало статус перієків. Щоб укріпити свої позиції на завойованих землях, зміцнити їх залежність від Спарти, останньою широко практикувалося виведення колоній перієків у райони, що оточували месенські рівнини, а отже — оточували й найбільш небезпечних для завойовників ілотів. До Мессенії було переселено вигнаних аргівянами з Арголіди дріопів, а згодом — і жителів міста Навплія.

Із завоюванням Мессенії спартанський поліс остаточно визначився з кордонами своєї володіння. Водночас завершилося формування суспільних станів перієків та ілотів, що призвело до подальшого і більш чіткого розмежування між ними, з одного боку, та спартиатами — з іншого.

Фактор протилежності общинників-політів поневолею категоріям населення серйозно вплинув на формування менталітету спартиатів. В умовах ворожого оточення, перманентної воєнної загрози вони з усією чіткістю усвідомили свою спорідненість, єдність, однаковість. Внутрішні відмінності між багатими та бідними, аристократами та простонароддям відійшли на другий план порівняно із загрозливим протиставленням «спартиат — ілот», «спартиат — неспартиат», «свій — чужий». Результатом стало посилення корпоративного начала у полісі і всіх інституцій, що працювали на згуртування громадянського полісу. Найсуттєвіше цьому сприяла проведена, очевидно, під час другої Мессенської війни гоплітська реформа, тобто реформа армії та озброєнь, її результатом стало створення фаланги гоплітів-піхотинців при повному військовому озброєнні. Укомплектована вихідцями із середніх верств простонароддя, спартанського демосу, вона, а не аристократична кіннота, відіграла вирішальну роль у здобутті перемоги. У такій атмосфері стало можливим якщо не «друге видання» «Лікургового устрою», то, принаймні, реальне втілення в життя його установлень. Як уже говорилося, перемога «Лікургового устрою» часто пов'язується з посиленням у середині VI ст. до н. е. впливу ефорату — органу, що найбільшою

мірою контролював усі сфери життя спартиатів. Відповідальним за його посилення Діоген Лакертський називає одного із семи мудреців — Хілона, який сам обіймав цю посаду в 556—555 рр. до н. е. Варто зауважити, що перемогу «Лікургового устрою» у Спарті в середині VI ст. до н. е. підтверджує різкий перелом у її розвитку, що припадає саме на той час. Археологічні дані цілком певно свідчать про занепад економіки Лакедемону. Зовсім перестає вироблятися яскрава розписна кераміка, що дотоді конкурувала з найкращими афінськими та коринфськими зразками. Зникають із повсякденного вжитку предмети розкоші, на зміну яким приходять одноманітне, грубе начиння. Спарта назавжди втрачає славу передового ремеслового центру. Водночас перериваються й культурні контакти. Поети та музиканти, архітектори й видатні майстри, які раніше звідусіль стікалися до Спарти, тепер обходять її стороною.

З 548 по 480 рр. до н. е. на Олімпійських іграх перемогу здобув лише один спартанець — цар Демарат. Усе свідчить про те, що впродовж VI ст. до н. е. спартанський поліс повністю перетворився на «общину рівних» — замкнуту корпорацію професійних воїнів-гоплітів, все життя якої підкорялося настійним вимогам підтримки постійної «бойової готовності».

(Далі буде)